

LATENT JINAYATSHILIQ TUSINIGI HÁM TÚRLERI

Saburbaeva Azada Arslanovna

Berdaq atındađı qaraqalpaq mámleketlik universiteti Yuridika fakulteti "Jinayat nizamshılıđın qollaw teoriyası hám ámeliyatı" jónelisi 2-kurs magistrantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19763535>

Latent jinayatshılıq tusinigi hám túrleri

Annotatsiya (o‘zbek tilida). Bul teziste latent jinayatshılıq túsiniđi, onıń kriminologiyalıq mazmunı hám qalıptasıw mexanizmleri qaraladı. Maqset – esapqa alınbay qalıp qıyalangan jinayatshılıqtıń anıqlanıw sebepleri, belgileri hám turların teoriyalıq talqılaw, sonday-aq preventiv shıralardıń ilmiy negizin kórsetiw. Metodologiya sıpatında salıstırmalı-huqıqlıq, sotsiologiyalıq analiz hám kriminologiyalıq klassifikaciya qollanıldı. Ilmiy jańalıq – latentlikti ólshewde derek kózleri integraciyası hám túrlerdi praktikalıq kriteriyler menen ajratıw usınısı.

Аннотация (на русском языке). В тезисе анализируются понятие латентной преступности, её криминологическое содержание и механизмы формирования. Цель – теоретически раскрыть причины неучёта и невыявления преступлений, определить признаки и виды латентности, а также обосновать научные подходы к профилактике. Методология включает сравнительно-правовой и социологический анализ, криминологическую классификацию. Научная новизна состоит в предложении интеграции источников данных для измерения латентности и разграничения её видов по прикладным критериям.

Abstract (in English). This thesis examines the concept of latent crime, its criminological substance, and key mechanisms of concealment. The aim is to explain why offences remain unrecorded, identify indicators and types of latency, and justify evidence-based preventive measures. The methodology combines comparative legal analysis, sociological reasoning, and criminological classification. Scientific novelty lies in proposing an integrated data approach to measure latency and in distinguishing types of latent crime through practice-oriented criteria applicable to criminal justice decision-making.

Kalit sózler (o‘zbek). latent jinayatshılıq; esapqa alıw; jabırlanıwshı; jinayat statistikası; kriminologiya; anıqlaw dárájesi; preventsiya

Ключевые слова (рус). латентная преступность; учёт преступлений; потерпевший; уголовная статистика; криминология; уровень выявляемости; профилактика

Keywords (English). latent crime; crime recording; victimization; criminal statistics; criminology; detection rate; prevention

Negizgi bólim. Latent jinayatshılıq kriminologiyada jinayatshılıqtıń arnawlı kórinisi retinde qaraladı: bul – qılmıslıq háreket (yaki háreket etpew) faktı bolıp, biraq ol resmi esapqa alınbaydı, ya’ni huqıq-qorǵaw organnarı tárepinen tirkelmeydi yaki tirkelgen kúnniń ózinde jinayat retinde kvalifikaciya qılınbay qalıwı múmkin. Bul túsiniđi jinayatshılıq haqqındađı bilimniń tek normativ emes, empirikalıq qırı menen de baylanıslı, sebebi statistika kriminal jaǵdaydı tolıq sáwlelendire almaydı. Kriminologiyalıq analizde latentlik bir jaqtan jinayatshılıq dárájesin asıra tóمندetip kórsetedi, ekinshi jaqtan huqıq-qorǵaw iskerliginiń nátiyeliligini bahalawda qatelik tuwdıradı. Sonday-aq latentlik bar jaǵdayda preventiv siyaset, resurslardı

bóliw hám qauipsizdikti támiynlew shıraları dópiq jergilikli muǵdarlarǵa emes, kórinip turǵan, biraq tolıq emes kórsetkishlerge suyenedi. Demek, latent jinayatshılıqtı túsiniw – kriminal is júrgiziw sistemi, sotsiologiyalıq jarayonlar hám qılmıstıń psixologiyalıq faktorların birlese qarawdı talap etedi [2].

Latentliktiń payda bolıwın anıqlaytın negizgi mexanizm – xabar beriw zwenosındaǵı úzilis: jabırlanıwshı yaki guwah jinayat haqqında organlarga múrájat etpeydi, yaki múrájat etse de, ol xabar tirkelmeydi, yaki tirkelgen soń material jinayat belgileri joq dep toparlastırılıp, basqa is júrgiziw túrine ótkiziledi. Bul mexanizmlerdiń har biri óziniń sotsial-psixologiyalıq hám uyıstırılıwshılıq sebeplerine iye. Jabırlanıwshılardıń múrájat etpew sebepleri ishinde uyat, qawipsizlikten qorqıw, qılmıskerden kek alıwdan endişe, “paydası joq” degen túsiniq, zıyan muǵdarı az dep bahalaw, sonday-aq ayırım turmıshlıq jaǵdaylarda konfliktlerdi “ishki masala” dep qabıllaw keń tarqalǵan [5]. Bunday faktorlar ácirese uy-ıshindegi zorlıq, mayda aldamsılıq, kiber-aldawshılıq, basqa da kóp epizodlı, biraq bir epizod boyınsha zıyanı tómeni kórinetin qılmıslarda kúshli boladı.

Ekinshi blok sebepler – huqıq-qorǵaw organnarı iskerligindegi esapqa alıw hám kvalifikaciya mánileri. Esap intizamı, qısmı qáğıydalar, kórsetkishler sistemasına baylanıshı motivaciya, kadrlar júklemesi hám professional tayınlıq dárejesi materialdı tirkeuden bosatıp jiberiwge yaki administrativ sferasına “jiberip qoyıwǵa” alıp keliwi múmkin. Bunda gap tek “jasıru” haqqında emes, bálki normanı túrli túsiniw, dalellerdi tolıq jıynay almaw, protsessual tártibtegi kemshilikler, jabırlanıwshı menen kommunikaciya tájiriybesiniń tómendigi sıyaqlı úshinshı faktorlar haqqında da baradı [1]. Sonıń ózi latentlikti kriminologiyada tek sotsial qúbilis emes, basqarıw hám institucionallıq qúbilis retinde de qaraw kerekligin kórsetedi.

Latent jinayatshılıqtıń túsiniǵın anıqlawda “tábiiy latentlik” hám “jasırılǵan (sun’iy) latentlik” degən klassifikaciya ilimde qalıptasqan. Tábiyiy latentlik – jinayat faktı haqqında jabırlanıwshı yaki jamiyat bilmeytin, yaki bilse de, múrájat etpeytin jaǵdaylar menen baylanıshı. Jasırılǵan latentlik – xabar bolǵan jaǵdayda da organlardıń tirkeyden bas tartıwı, dúris kvalifikaciya qılmawı, protsessual tosqınlıqlar, kórsetkishke baǵıtılǵan ámeliyler sebepli payda boladı [3]. Bul ekewi bir-birinen anıq ajratıladı, sebebi birinshisinde preventsiya negizinen jabırlanıwshını qorgaw, isenimni asırıw, kommunikaciya hám habarlılıqtı kóteriw arqalı iske asadı, ekinshisinde bolsa institucionallıq islahat, esap intizamın qattılastırıw, prokurorlıq qadaǵalawın kúsheytiriw, sanlı tirkey sistemaların jetildiriw, kadrlar tayınlaw hám etik standartlar arqalı nátiyjege erisiledi.

Latentliktiń túrlerin tereńirek talqılaw ushın kriminologiyalıq kriteriylerdi birneshe qatlamda keltiriw maqsetke muwapıq. Birinshi qatlam – predmetlik-obyektlik bólinis: mylikke qarsı qılmıslar (mayda úrlıq, aldawshılıq), adamǵa qarsı qılmıslar (denegje jeńil zárar jetkeriw, qorqıtıw), lǵazımdıq qılmıslar (korrupciyalıq kórinisler), aqlawshılıq-qarjı sferasındaki qılmıslar, kiberkeńistiktegi qılmıslar. Bul bóliniste latentlik dárejesi birdey emes: maselen, kiberaldawshılıqta jabırlanıwshı bank yaki platforma arqalı zıyan qaytarıwǵa umıt etip, militsiyaǵa barmawı múmkin, al korrupciyada jabırlanıwshı ózi de qatıswshı elementke aynalıp qalıwı múmkin, sonlıqtan xabar beriw motivaciyası tómendeydi [4]. Ekinshi qatlam – subyektivlik kriteriyi: jabırlanıwshı xabar bermeytin latentlik, guwah xabar bermeytin latentlik, institucionallıq latentlik. Úshinshi qatlam – waqıtsha ólshem: waqıtsha “keshikken” latentlik (keyin anıqlanatın), turaqlı latentlik (úzaq waqıt aşılmay qalıw), epizodlı latentlik (bir

fakt), sistemali latentlik (kóp epizod, bir sızba). Mına qatlamli yondasıw jinayatshılıq profilaktikası menen statistikalıq esapqa alıwdı bir joldı retke salıwǵa járdem beredi.

Latent jinayatshılıqtı ólshew máselesi bólek metodologiyalıq talaptardı qoyadı, sebebi resmi statistika tek tirkelgen faktlerge súyenedi. Sonday jaǵdayda kriminologiya indirekt kórsetkishlerdi izlewge májbúr: viktimologiyalıq sorawnamalar (jabırlanıwshılıq sorawnaması), óz-ózin ayıplaw (self-report) tádqiqotları, meditsina muassasaları derekleri, sugurta ótemleri, bank hám telekommunikaciya signal derekleri, sud materialları, ijtimaiy tarmaklardáǵı shaǵımlar, sud-ekspertiza registrleri. Biraq munday dereklerdi integraciya qılıw tek texnikalıq emes, huqıqlıq hám etik cheklewlerge iye: jeke dereklerdi qorgaw, razvedka-tez izlew is-areketleri menen ilmiy monitoringdiń shegarasın anıqlaw, dereklerdiń reyestrler arası uyqaslıǵın támiynlew kerek [6]. Ilmiy jaǵdan jańalıq retinde latentlikti bahalawda “derek kózleri triangulyaciyası” prinsipin qollanıw usınıladı: bir kórsetkish bir derekke emes, káminde úsh baǵımsız kózge suyensın (mısalı, viktim sorawnaması, meditsina registri, sud isleri). Bul qásiyet qatelik marjasın azaytıp, latentliktiń qaysı buınında úzilis bolıp atırǵanın anıqlawǵa jol ashadı.

Latentliktiń huqıqlıq saldarların analiz qılǵanda, birinshiden, jinayatshılıq statistikasınıń isenimliliǵı tómendeydi, ekinshiden, kriminogen jaǵdaydı bahalawda “kórinis effekti” payda boladı: qay jerde esap intizamı jaqsı, sol jerde jinayat kópshe kórinedi, al shınında ol anıqlaw dárájesiniń joqarılıǵı bolıwı múmkin. Úshinshiden, latentlik jabırlanıwshılardıń huqıqların qorgaw mexanizmlerine tikeley zıyan keltiredi, sebebi zıyan ornın toltırıw, rehabilitaciya, qauipsizdik shıraları, qılmıskerdi jawapkerlikke tartıw iske aspay qaladı. Tórtinshiden, latentlik qaytalawshılıqtı qollap-quwatlaydı: jazalanbaw sezimi qılmıskerdiń mınázin bekitip, kriminal táwekelshilikni azaytmaydı. Demek, latent jinayatshılıqqa qarsı iskerlik tek “esap ushın” emes, jamiyatlıq qauipsizdik hám ádiletlikniń institucionallıq shártlerinen biri.

Preventiv shıralar birneshe deńgeyde qurılıwı kerek. Birinshi deńgey – jabırlanıwshıǵa baǵıttalǵan shıralar: xabar beriw kanalların qolaylastırıw, anonim xabar beriw múmkinshiliklerin táriyp etiw, jabırlanıwshını qorgaw shıraların túsindiriw, protsessual huqıqlar boyınsha kómegine qol jetkeriw, psihologiyalıq hám huqıqlıq keńes beriw infraqurılımın damıtw. Ekinshi deńgey – institucionallıq: tirkey algoritmlerini anıqlastırıw, elektron reyestrlerdiń auditin jurgiziw, prokurorlıq qadaǵalawı hám ishki nazarat mexanizmlerin kúsheytiriw, qáńige tayınlawda viktimologiya hám kommunikaciya dáreslerin kiritiw. Úshinshi deńgey – analitikalıq: derek integraciyası negizinde risk-toplardı, “qara noqatlar”dı anıqlaw, resurslardı maqsetli bóliw, kriminalistik qollanıw arqalı anıqlaw dárájesin kóteriw. Bul shıralar bir-birin toltıradı, sebebi latentlikniń bir sebebin joyıw ekinshi sebebin ózi-o’zinen álsiretpeydi.

Júwmaq. Latent jinayatshılıq – jinayatshılıqtıń real kólemin tolıq ashıp bermeytin, biraq kriminal siyaset, huqıq-qorgaw iskerligi hám jamiyatlıq isenimge tikeley áser etetin murakkab kriminologiyalıq qúbılıs. Onıń tábiyiy hám jasırılǵan túrleri bar, al praktikalıq analiz ushın predmetlik, subyektivlik hám waqıtsha kriteriyler boyınsha qatlamli klassifikaciya zárúr. Latentlikti bahalawda resmi statistika jetkilikli emes, sonlıqtan viktimologiyalıq sorawnamalar menen institucionallıq dereklerdi integraciya qılıw arqalı ólshew jaqsı nátiyeler beredi. Preventsiya jabırlanıwshını qorgaw, esap intizamın jetildiriw hám analitikalıq basqarıw shıraların bir sistema etip qúriwge súyenui tiyís.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Қодиров М. Ҳ. Криминология: дарслик. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2019. 520 б.
2. Gilinskiy Ya. I. Crime in Contemporary Russia: Criminological Essays. Saint Petersburg: Aleteya, 2017. 360 p.
3. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. Москва: Норма, 2007. 352 с.
4. UNODC. International Classification of Crime for Statistical Purposes (ICCS), Version 1.0. Vienna: United Nations, 2015. 130 p.
5. Farrington D. P.; Welsh B. C. Saving Children from a Life of Crime: Early Risk Factors and Effective Interventions. Oxford: Oxford University Press, 2007. 240 p.
6. Туляков В. А. Латентная преступность: теория и практика измерения. Одесса: Юридична література, 2013. 268 с.